

«Türk(men)ler gylyjyň zory bilen musulman boldy» ýalany we taryhy hakykatlar

Category: Kitapcy,Nukdaýnazar,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 25 января, 2025

"Türk(men)ler gylyjyň zory bilen musulman boldy" ýalany we taryhy hakykatlar «TÜRK(MEN)LER GYLYJYŇ ZORY BILEN MUSULMAN BOLDY» ÝALANY WE TARYHY HAKYKATLAR

Türkleriň yslama geçişi hem-ä türk taryhy, hemem dünýä taryhy taýdan alanda uly öwrülişik sepgididir. Çünkü müňlerce ýyllap Göktaňra ynanan türkleriň yslama girmegi türkleriň medeniýetini, ýasaýyş-durmuş formasyny özgertmek bilen bir hatarda türkleriň syýasatyna we basybalyjylykly syýasatyna täsir edip, dünýä taryhynyň has başgaça ýazylmagyna sebäp boldy.

Eger türkler yslama geçmedik bolsa, hazır düýpgöter başga geografiýada, örän tapawutly medeniýetde we ýasaýyş-durmuş formasında ýaşap bilerdik.

Şonuň üçinem yslamy kabul etmegimiz uzak ýyllaryň dowamynda birnäçe platformada çekişmelere sebäp bolupdyr. Bir pikire görä türkler gylyjyň zory bilen musulman bolanmış. Başga bir pikire görä bolsa, türkler musulman bolandan soñ belent mertebelere ýetipdir.

Her iki pikirem ideologik nukdaýnazardan ýöredilen, taryhy hakykatdan üzñe, esassyz pikirlerdir. Türkler ne gylyjy zory bilen musulman boldy, ne-de yslam bilen belent mertebelere

yetdi.

Türkler taryhyň dürli döwründe haýsy dine ynananda-da, beýik millet bolup ýaşady. Nemes ykdysatçysy Fris Neýmarkyň aýdyşy ýaly, «türkleri taryhdan çykarsaň, taryhdan nam-nyşan galmaz». Türkleriň gylyç zory bilen yslama geçendigini aýdýanylaryň pikirlerine tutaryk hökmünde öñe sürüän taryhy wakalary Horasan dikmesi Kuteýbe ibn Müslimiň türk şäherlerini basyp alandan soňky amala aşyran agressiýasydyr.

Gürrüñimiziň detallaryna girmezden öň bir zada ünsüñizi çekmek isleýärin. Halklaryň dinini üýtgetmegi bir günde ýa bir ýylда bolup geçmeyär. Munuň özi onlarça ýyllara çekýän prosesdir.

Aýratynam türkler ýaly müňlerce ýyl çarwa durmuşynda ýaşap, jahana ýaýylan milletiň dinini üýtgetmegini haýsydyr bir dikmäniň kiçijik geografiýadaky basybalyjylykly hereketlerine baglanyşdymak jahyllykdyr. Taryhdan doly bihabarlykdyr. Aň bulaşdyryjy düşündirişdir.

Çünki Kuteýbe Horasan dikmesikä türki taýpalaryň aglabasynyň yslamdan habary ýokdy. Mysal üçin, gyrgyzlar, gypjaklar, kimekler, tatarlar, uýurlar, oguzlar Kuteýbäniň Horasan dikmeliğini eden döwründe yslam bilen ýakyndan-daşdan tanyşlygy ýokdy.

Türkleriň aglabा köpcüliginiň musulmançylyk bilen tanyşlygy abbasylar döwründe bolup geçdi. Emewiler döwri garşılyklaýyn ýeňişleriň we ýeňlişleriň bolan çaknyşyklardan doly döwrüdir.

• **Türkleriň musulman araplar bilen tanyşlygy**

Türkleriň yslam bilen ilkinji tanyşlygy Hezreti Omaryň (r.a) halyflygy döwründe boldy. 636-njy ýylda Kadisiýe, 637-nji ýylda Jelula, 642-nji ýylda yslam taryhyna «Feth-ül fütuh», ýagny, «Fetihleriň döwri» («Basybalyjylykly döwür») diýilýän Nihawend söweşinden soň sasany hökümdary Yezdigerdiň ýeňilmegi bilen musulman araplar Eýrany eýelediler we Horasanyň Toharystan etrabynda ýaşaýan türklere goňşy boldular. Araplaryň basybalyjylykly ýorişleri yzly-yzyna amala aşyrýan döwri türkler kyn we çylşyrymly döwri başdan geçirýärdiler. Göktürk kagany Ilig Kagan Hytaýa ýeňlip, döwletiniň bölünmegine sebäp boldy. Bu söweşden soň göktürkleriň gündogardaky ýerleri Hytaýyň golastyna girdi. Günbatardaky Göktürk häkimiyeti bolsa, 658-nji ýylda taryh sahnasyndan doly çekildi.

Araplar türkleriň gowşan döwründe yzly-yzyna ýörişler geçirip, Eýranyň çäklerinde öňe süýsdüler. Şol wagtky türkler bilen araplaryň arasyndaky söweşlere baha berende, hut şu ýagdaýy-da gözden salmazlyk gerek.

Kuteýbäniň Horasan dikmeligine getirilmeginden önem türkler bilen araplaryň arasynda söweşler bolup geçipdir. Ol söweşlerden käbirleri şulardyr:

– Basranyň häkimi Abdylla ibn Amiriň 663-nji ýylда ugratmagynda Abdylla ibn Semune Sistana ýöriş etdi we Käbil, Balh, Büsr şäherlerini eýeledi, emma türklere garşy söweşde ýeňliše uçrangoň, ýerine bellenen Mühelleb Ebu Sufra türkleri ýeňip, sebiti basyp aldy.

– Horasan dikmesi Ziýad El Harisi ilki Balh şäherinde çykan gozgalaň basyp ýatyrandan soň Kuhystana eden ýörişinde eftalit türkleriniň (abdallar, abdal türkmenleri -t.b.) hökümdary Nizek Tarhany ýeňip, Horezme çenli süýşdi.

– Başa bir Horasan dikmesi Ubeýdullah ibn Ziýad Buhara eden ýörişinde buhara melikesi Kabaç hatyny ýeňliše uçradyp, ýyllyk 1 million dirhem salgyda baglady. Yzyndan Nesef, Ramisen, Saganiýan, Beýkent şäherlerini eýeledi.

Abdylmälik ibn Merwan döwründe Musa ibn Abdylla eftalitleri derbi-dagyn edip, Termezi eýeledi.

Gysgaça aýdanda, Kuteýbe dövrüne gelýänçä araplar bilen türkleriň arasynda elli ýyla golaý dowam eden söweşler bar we bu söweşlerde galapyn ýeňiş gazanan tarap araplardyr. Emma Gutlug kaganyň tagallasy bilen gurlan ikinji Göktürk döwletiniň kem-kemden güýçlenmegi we aýratynam Kapgan kagandyr Bilge kaganyň döwründe türkleriň owalkysy ýaly kuwwatly güýje öwrülmegi VIII asyrdaky arap-türk söweşlerine deňagramlylygy getiripdir.

• **Jedelli Kuteýbe ibn Muslim döwri we şondan soňky döwür**

Şu günüki gün «TÜRKLER GYLYÇ ZORY BILEN MUSULMAN BOLDY» gipotezasyna tutaryk bolýanam Horasan dikmesi Kuteýbe ibn Müslimiň häkimlik eden döwründe türk şäherlerine eden basybalyjylykly ýörişleridir.

Kuteýbe ibn Müslim 705-nji ýylda emewi halyfy Ýezit tarapyndan Horasana häkim bellendi.

Kuteýbäniň Horasan dikmesi bolup oturan döwründe türk begleriniň arasynda agzalalyk höküm sürýärdi. Türkleriň arasyndaky agzalalykdan peýdalanmak isläm Kuteýbe gysga wagtyň içinde Beýkent, Buhara, Samarkant, Fergana, Şaş (Daşkent) şäherlerini basyp alyp, sebitde agalygyny ýola goýdy.

Kuteýbe Daşkende gelýänçä düýpli garşylyga uçramady. Meselem, Balh şäherine girende Nizek Tarhan uruşmazdan Kuteýbäniň goşunyna şäheri tabşyryp, Kuteýbe bilen bile Beýkendiň üstüne gaýtdy.

Kuteýbe Beýkendi az salymda basyp alyp, şäherden gaýtdy. Emma Beýkentden gaýdansoň şäherde gozgalaň çykdy, munuň üçij ol yzyna gaýdyp şäherde ganly harby operasiýa geçirdi we şäheri talady.

Kuteýbäniň basyp almakda iň kösençlik çeken şäheri Buharady. Çünkü türk begleri gjem bolsa, agylaryny birikdirdiler we türgeşler, Tarhun, Buharanyň hökümdary Werdan Hüdatyň birleşen güýçleri Kuteýbäni yza çekilmäge mejbur etdiler, emma kän wagt geçmäňkä özünü dürsäp ýetişen Kuteýbe birleşen türk güýçlerini derbi-dagyn edip, Buharany basyp aldy.

Kuteýbäniň Buharanyň basylyp alynmagyndan soňky maksady Mawerannahry tutuşlygyna, yzyndanam Hytaýy basyp almakdy. Ol Buharadan soň Samarkandy-da gysga wagtyň içinde basyp alyp, sebitdäki häkimiyetini berkitdi.

- **Indi bolsa köp jedeli edilen «TÜRKLERİŇ GYLÝÇ ZORY BILEN MUSULMAN BOLANDYGY» TEMASYNYŇ ÜSTÜNDE DURUP GEÇELİŇ**

Kuteýbe harby taýdan ýokary taýýarlykly serkerdedigine garamazdan, yslamy ýaýmak babatda juda ýaramaz serkerdedi. Kuteýbäniň gandöküşikli we talañçylykly harby hereketleri zerarly musulman bolmak beýlede dursun, gaýtam türkleriň yslama girmegini yüz ýyl gijikdirdi.

Çünkü Kuteýbäniň türkleri zor bilen musulman etmäge dyrjaşmagy türkleriň yslamdan sowaşmagyna getiripdir. Mysal üçin, Buharanyň halky üstünädäki basyş aýrylan badyna öñki dinlerine

dolanyp, nägileliklerini görkezipdirler. En-Narşahiniň «Târîh-i Buhârâ» («Buharanyň taryhy») atly eserinde buharalylaryň tutumy şeýle gürrüň berilýär:

«Buhara halky her gezeginde musulman bolýar, araplar gaýdýaram welin, ýaňadan öz dinlerine dolanyp barýardylar. Kuteýbe üç gezek olary musulman dinine saldy, emma her gezeginde olar dinden çykyp kapyr boldular. («Târîh-i Buhârâ», s. 74-75) Kuteýbäniň türklere garşy amala aşyran gandöküşikli syýasaty arap taryhçylarynyň eserlerinde giňişleýin beýan edilipdir. Sol döwrüň bir şahyry Kuteýbäniň döwrünü şeýle suratlandyrypdyr:

«Araplar Türküstany şeýle bir ýakyp, ýykyp-ýumurdylar welin, ol ýerlerde ýanyp kül bolan ojaklardan, birnäçe ýaraly adamdan we weýran bolan jaýlaryň harabalyklaryndan başga sudur galmadı. (Zekeriýa Kitapçy «Orta Aziýada yslamyýetiň ýaýylyşy we türkler», 1944 s. 308).

Başga bir arap şahyry-da Kuteýbäniň türklere garşy ýörenen syýasatyny şu jümle bilen görkezipdir:

«Kuteýbe ömürboýy türkleri gylyçdan geçirdi ýordi. Bize iň köp olja getirenem, paýlaýanam şoldy.»
(Zekeriýa Kitapçy «Orta Aziýada yslamyýetiň ýaýylyşy we türkler», 1944 s. 171).

Kuteýbäniň ganly syýasaty diňe türklere garşy-da däldi. Ol musulman halka-da, adatça musulman dällerden alynýan jizýe salgydyny alyp edibilen zulmuny etdi.

Aslynda, emewileriň ýöredýän esasy syýasaty-da yslamy ýaýmak däldi. Çünkü emewileriň syýasatynyň özenini arap milletçılığı düzýärdi. Olaryň maksady arap imperiýasyny gurmakdy. Şonuň üçinem arap dälleri hakyky musulman hasap etmän, **mewali** diýip atlandyrýardylar, şol sanda musulman däl halklardan alynýan jizýe salgydy öz peýdalaryna bolangoň, türkleriň musulman bolmazlygy bähbitlidi.

Kuteýbäniň okgunly basybalyjylykly ýörişleri uzaga çekmedi.

Türgeş kagany Sulu kagan sebitdäki türk begleri bilen güýç birikdirip Seýhun derýasyndan geçdi we araplary yzly-yzyna derbi-dagyn edip, Mawerannahryň agramly bölegini ele geçirdi. Sulu kaganyň harby üstünliklerinden soñ emewi halyfy Hişam ibn Abdylmälik Sulu kagany yslama çagyrdy, emma Sulu kagan emewi halyfynyň teklibini yslamyň özlerine peýda getirmejegini tutalga görkezip, ret etdi.

Yslam geografiýaçsy Yákut el-Hamawi Sulu kaganyň yslamy nämüçin ret edendigini şeýle beýan edipdir:

«Esgerleriň içinde ne hekim, ne ädikçi, ne-de tikińci bar. Olaryň hemmesi esger, eger bular musulmanlygy kabul etse we yslamyň şertlerini ýerine ýetirse, nädip güzeranyny dolasynlar. (Hakky Dursun Ýyldyz – «Türkleriň musulmanlygy», s. 493)

Türki taýpalaryň türgişleriň öňbaşçylygynda araplara garşı ýeňişleri Horasan dikmesi Jüneýit ibn Abdyrahman döwründe-de dowam edipdir. Sulu kagan 730-njy ýylda Samarkandy gabapdyr, taryha Geçit söweşi diýip geçen söweşde araplar uly ýitgi çekipdir we olar şäheri goşmaça gelen güýcleriň hasabyna zordan elinde saklap bilipdir.

Araplaryň belli taryhçylaryndan Ebu Osman Amr ibn Jahiz Horasan dikmesi Jüneýit ibn Abdyrahmanyň türklerden eden howatyryny şeýle gürrüň berýär:

«Bir gezek Horasan dikmesi Jüneýit ibn Abdyrahman türk hökümdary Hakan bilen ýüzbe-ýüz boldy. Hakanyň haýbatly sypaty we güýji Jüneýidi gorkuzyp, şeýle bir eýmendirdi welin, türkleriň goşuny onuň gözüne has köp ýaly bolup göründi, bu ýagdaý onda iňňän ýaramaz täsir galdyrdy».

(Ebu Osman Amr ibn Jahiz «Fezâilül-Etrâk: Halyf goşunynyň menkibeleri we türkleriň fazylatlary», s. 86)

• **«Türkler gylyç zory bilen musulman boldy» pikiri hakykata nägadar dogry gelýär?**

Netijede VII-VIII asyrlaryň türkleri bilen araplarynyň

arasýndaky gatnaşyga umumy göz bilen seredende, şol döwür türkler bilen araplaryň arasy gapma-garşylykly söweş ýagdaýynda geçipdir. Bu uruş döwründe iki tarapam biri-birine garşy ymykly ýeňiş gazanyp bilmändir. Gazanylan ýeňişler az wagtlyk bolupdyr, şäherler gysga wagtyň içinde araplar bilen türkleriň arasynda elden-ele geçip durupdyr.

Şonuň üçinem türkleriň gylyç zory bilen musulman bolandygyny öňe sürmek reallykdan doly daşdyr. Çünkü emewileriň türklere garşy ýowuz syýasaty doly ters täsir döredipdir. Buhara halkynyn özünü alyp barşy muňa iň anyk mysal bolup durýar. Buharadan başga-da Kawkazda hazar türkleriniň beren garşylygyda bu galp teoriýany pücege çykarýar.

Araplar hazar türklerini söweşde ýeňenem bolsalar, olary musulman dinine salmak başartmandyr. Häzir hazar türkleri jöhit dinine uýýar.

Türkleriň yslama girmegi Talas söweşinden soň ýygylaşypdyr we abbasylaryň döwründe köpcülikleýin ýagdaýda yslama giripdirler.

Baryş ATAGÜN.

26.12.2020 ý. Taryhy makalalar